

УДК 930.85:330.111.2(5)

Андрій Мінаєв

**До питання про “азійський спосіб
виробництва” у формаційному підході
до історичного процесу**

Відомо, що впродовж тривалого часу оцінка Сходу в європейській суспільній та історіософській думці носила виключно європоцентристський характер¹. Американський професор Джеймс Блаут назвав цей, притаманний західному суспільству, погляд на народи Сходу «*євроцентристським дифузійнізмом*»² (історичний прогрес природним чином відбувається в європейській частині світу, тоді як решта світу пожинає плоди цього прогресу внаслідок дифузії). Така модель світосприйняття почала формуватись ще в XVI ст., коли європейці взялися за побудову теорій про свої стосунки з неєвропейськими народами, а після наполеонівського періоду ця доктрина перетворилася в чітку модель світу, яка включала, на думку Дж. Блаута, наступні основні твердження:

- Європа природним чином розвивається і прогресує, тоді як неєвропейський світ природним чином залишається стагнучим і традиційним;
- головні причини прогресу Європи - це, по-перше, особлива інтелектуальна/духовна якість, яка впливає з раціональності мислення, що веде до технологічних і соціальних винаходів та інновацій, тоді як головна причина відсутності прогресу в неєвропейській частині світу - це відсутність цієї раціональності мислення;
- природний спосіб розвитку неєвропейського світу - це сприйняття з Європи нових ідей, товарів, поселенців

© Мінаєв А., 2017

Мінаєв Андрій Вячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

і колоніального панування Заходу, натомість, у якості компенсації, неєвропейський світ постачає в Європу корисні копалини, продукти плантацій, власну працю та предмети мистецтва.

Ця модель стала фундаментом найбільш масштабних соціальних теорій того часу, поглядів на природу та історію самої Європи, так само як і решти світу. Практично всі європейські мислителі XIX ст. брали ту чи іншу форму цієї світоглядної моделі (яка, отже, базувалась на визнанні апріорної відсталості Сходу та такому ж апріорному визнанні можливості її подолання лише шляхом проходження Сходом тих же стадій історичного розвитку, що і Захід). У тому числі й Карл Маркс не уникнув цього³, хоча й намагався (власне, його формаційна теорія була покликана сформулювати єдині принципи та закони історичного розвитку для всіх частин світу⁴). По-перше, за основу там так само була покладена європейська історія, а, по-друге, марксизм також розглядав в якості центру зосередження історичного прогресу саме європейську частину світу, тоді як інші його частин покликані були пожинати плоди цього прогресу (адже соціалістична революція відбудеться в найрозвинутіших країнах європейського континенту, і лише потім соціалізм пошириться на інші).

Таким чином, за словами російського дослідника Олега Кіма, марксизм як історична парадигма відобразив ідеї європоцентризму і пов'язав їх з принципами еволюціонізму, економічного детермінізму, класової боротьби (при цьому спробувавши поєднати аналіз двох систем - локальної європейської буржуазної і світової капіталістичної)⁵. За цікавою ж метафорою російського філософа Миколи Розова, простір історичних змін у формаційному підході Маркса має структуру листкового пирога, причому в його центрі – тобто у західно-європейської історії – наявні зразкове розташування шарів і рух від нижнього до верхнього, тоді як по краях пирога «тісто зім'ялося», тобто шари деформовані (хоча загальна закономірність руху від нижніх шарів до вищих зберігається з поправками на «конкретно-історичну специфіку»)⁶.

Варто коротко визначити зміст формаційної теорії марксизму⁷. На думку К. Маркса та Ф. Енгельса (яка в дуже спрощеному вигляді т. зв. «п'ятичленки» офіційно увійшла в усі радянські і більшість пострадянських підручників), фундамен-

том будь-якого суспільства виступає певна система соціально-економічних (виробничих) відносин. Матеріальний базис є первинним, тобто визначальним щодо надбудови - політики, релігії, філософії та мистецтва, а зміни у матеріальному базисі зумовлюють і зрушення у всіх інших напрямках життєдіяльності суспільства. Основою же базису є спосіб виробництва матеріальних благ, що включає як технічну сторону та осіб, зайнятих у виробництві (продуктивні сили), так і відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання виробленої продукції (виробничі відносини). У сукупності ж зміни у способі виробництва й визначають самий процес історичного розвитку суспільства, який відбувається поступально, проходячи при цьому низку стадій, або устроїв чи типів соціально-економічних відносин між людьми (суспільно-економічних формацій), кожній з яких відповідає наявність двох основних виробничих класів (рабовласники і раби, феодала й залежні селяни, капіталісти й найманий пролетаріат тощо), які визначаються ставленням до власності на основні засоби виробництва. В якості таких формацій пізніше закріпили первісно-общинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та комуністичну (і саме в такому вигляді марксистська схема історичного розвитку була догматизована і канонізована в радянській історіографії⁸).

Однак в оригіналі Маркс говорив дещо інше⁹: наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХІХ ст. він вживав ще й поняття «азійський спосіб виробництва», «давньоазійський спосіб виробництва», «азійські виробничі відносини» та ін. Зокрема, він вживав ці поняття в своїй праці «*Форми, що передували капіталістичному виробництву*», яка є розділом «*Економічних рукописів 1857-1859 років*»; вживав в переписці з Ф. Енгельсом в 1853 р. та в статті «*Британське панування в Індії*», та навіть в “*Капіталі*” й “*Анти-Дюрингу*”). А в передмові до «*Критики політичної економії*» він чітко виділив наступні формації:

- азійська;
- антична;
- феодальна;
- сучасна, або буржуазна¹⁰.

Детально ні Маркс, ні Енгельс надалі не приділяли увагу системній розробці «азійського способу виробництва» (Енгельс у *“Походженні сім’ї, приватної власності та держави”* взагалі не вживає це поняття), оскільки зосереджувались на дослідженні історичного розвитку саме західного суспільства як, на їхню думку, зразкового (більшість послідовників згодом вважали, що під терміном «азійський спосіб виробництва» класики мали на увазі або специфічний східний варіант рабовласництва, або східний варіант феодалізму, або ж взагалі, у відповідності з тодішньою європоцентристською традицією¹¹, слово «азійський» вживається в нього як синонім відсталості, застою, вимирання, дикості і найжорстокіших форм людського співжиття). Однак, попри цю точку зору в різних своїх творах Маркс відзначав такі характерні риси Сходу, як:

- відсутність приватної власності на землю (верховним власником землі є держава), тоді як приватна особа може бути лише користувачем землі, а не власником;
- окрема людина (незалежно від її статусу) є безправною перед владою правителя чи общини, які мають вищу владу над життям і смертю підданих чи членів общини;
- зазначав, що такі особливості Сходу впливають з особливостей клімату та ґрунту, які зумовлюють необхідність постійно підтримувати працездатність іригаційних споруд для ефективного землеробства тощо.

Теза про «азійський спосіб виробництва» викликала серед істориків та філософів, які були (вільними чи невільними) послідовниками Маркса, низку жвавих дискусій. Найгострішими ці дискусії були в СРСР, що зрозуміло, адже, будучи за формою обговоренням напівсхоластичної історіософської проблеми, за змістом, однак, вони могли поставити під сумнів один з важливих аспектів офіційної радянської ідеології (чого влада, звісно, допустити не могла за жодних обставин).

Необхідно розуміти те, що більшість учасників дискусій намагалися вкласти в уста засновника марксизму той зміст, який він, вочевидь, зовсім не мав на увазі. Як зазначає відомий радянський та російський історик Леонід Алаєв, поняття «азіатський спосіб виробництва» у свій час потрібне було Марксу не для того, щоб підкреслити особливість розвитку

Сходу щодо Європи, а, навпаки, для того, щоб вписати Схід у свою схему формацій на правах її першого етапу (адже мислитель вважав, що й у Європі до доби Античності існував так само «азіатський спосіб виробництва»)¹². Однак значна частина учасників дискусій (особливо, фахових сходознавців) у різний спосіб апелювала до авторитету Маркса саме для того, щоб підкреслити самотність Сходу і, тим самим, можливість багатоваріантності історичного розвитку, а, отже, вирватись за межі європоцентристської формаційної парадигми дослідження історичного процесу, яка виродилась, як відзначалося вище, у сумнозвісну сталінську «п'ятичленку».

З-поміж дискусій про «азійський спосіб виробництва» виділяються дві найбільші, що відбулися в СРСР в 20-х – 30-х рр. та 50-х – 70-х рр.; утім, деякі дослідники, як, наприклад, М.Краді́н, говорять про третю дискусію в 1971-1991 рр., яка «складалася з *“напіввідпільного” періоду в роки застою та періоду активного обміну думками в роки перебудови*»¹³). При цьому офіційна марксистсько-ленінська історіографія в СРСР з певних причин ніякого «азійського способу виробництва» не визнавала. Від цього найбільше страждало радянське сходознавство, змушене знаходити рабовласницьку та феодальну формації на тих теренах, де їх ніколи не існувало.

Варто додати, що евристичний потенціал, пробуджений в ході полеміки, виявився доволі плідним, оскільки породив (вже після розпаду СРСР) низку нових концептуальних підходів щодо з'ясування місця та ролі держав Сходу у світовому історичному процесі¹⁴. Тема, вочевидь, не втратила своєї актуальності, принаймні, з огляду на те, що й досі продовжують з'являтися публікації, присвячені як самому «азійському способу виробництва» (наприклад, зовсім нещодавно, в 2008 р. російський історик та філософ Юрій Семенов видав, а в 2014 р. перевидав книгу, в якій звів разом та систематизував свої багатолітні розробки проблематики «азійського способу виробництва»¹⁵), так і висвітленню дискусій (зокрема, в 2001 р. в Кемеровському держуніверситеті на цю тему була захищена кандидатська дисертація названого вище Олега Кіма¹⁶). Автор даної статті без зайвої скромності хотів би додати, що також долучився до певної популяризації дослідження цієї тематики:

взимку 2016 р. під його керівництвом (та й, вочевидь, вперше в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича) на кафедрі історії нового та новітнього часу була підготовлена та захищена магістерська робота студента Ріги Олексія Ігоровича «*“Азійський спосіб виробництва”*: історія дискусій та сучасні інтерпретації».

Хотілося б зауважити, що російські марксистичні ще до початку першої дискусії періодично зверталися до цього питання. Так, одним з перших, хто підняв питання «азійського способу виробництва», був російський теоретик і пропагандист марксизму Георгій Плеханов в роботі «*Основні питання марксизму*» (1908 р.). На думку Юрія Гарушянца, «азійська формація» імпонувала Плеханову ще й тому, що в домарксистський, народницький період своєї творчості він розвивав ідею про «азійський» характер російського історичного процесу, захоплювався порівняннями «Схід - Захід», ототожненням російських соціальних порядків з азійськими тощо¹⁷. Як би там не було, але Плеханов дійшов висновку, що азійське і античне суспільства є не двома послідовними фазами розвитку, а двома паралельно існуючими типами суспільства, що однаковою мірою виростили з первісного суспільства, але історично розійшлися через особливості географічного середовища. Володимир Ленін також (зокрема, в своїй полеміці з тим же Плехановим) вживав поняття «азіатський спосіб виробництва» (в тому числі, цитував передмову до «*До критики політичної економії*», згадував «азіатчину», «східний лад», азійські форми експлуатації, східний деспотизм та ін.), проте вживав він ці терміни не у якомусь особливому формаційному значенні, а як синоніми відсталості, уповільнених темпів розвитку¹⁸.

Безпосереднім же приводом до першої наукової дискусії було питання про рушійні сили і перспективи національно-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. Кульмінацією стали революційні події в Китаї 1925-27 рр., які були в усіх на устах і відчутно впливали на громадську думку, на перебіг внутрішньопартійної боротьби та навіть на культурне життя в СРСР (достатньо сказати, що в першому, журнальному варіанті роману «12 стільців» І.Ільф та Є.Петров ледь не в кожному епізоді вставляють репліки головних та другоряд-

них персонажів про події 1927 року в Шанхаї). Як зазначає з цього приводу російський соціолог та культуролог Олександр Тарасов, *«перша дискусія була породжена суперечкою про сутність, стратегію і тактику Китайської революції -- і ця ж тема дискусією погубила: сталінське керівництво нав'язало КПК союз із Гомінданом (як з народницькою антифеодальною партією в рамках буржуазно-демократичної революції, що відбувалася в Китаї), але якщо б виявилось, що в Китаї феодалізму не було, а був якийсь «азійський спосіб виробництва», то, отже, Сталін з Бухаріним, викрутивши КПК руки, зробили важку теоретичну помилку і прирекли китайських комуністів на поразку. Власне, троцькісти саме в цьому їх і звинувачували»¹⁹.*

Отож, враховуючи, що питання стратегії та тактики революційної боротьби в Китаї було одночасно питанням політичної боротьби в СРСР, то не дивно, що ця, на перший погляд, академічна проблема одразу ж набула крайньої політичної гостроти. Достатньо маловідомим є те, що науковій дискусії про «азійський спосіб виробництва» передували відповідні дискусії в Комінтерні, що тривали впродовж 1919-1928 рр. (ім російський дослідник Олег Кім присвятив цілий параграф у дисертації²⁰). Ініціатором комінтернівської дискусії щодо «азійського способу виробництва» був угорський комуніст та діяч Комінтерну Джон Пеппер (справжнє ім'я – Йозеф Поганьї), дискусію ж у наукових сферах започаткував інший угорський комуніст, найвпливовіший на той час прихильник теорії «азіатського способу виробництва» Людвіг Мадяр; обидва були згодом репресовані й О.Тарасов вважає причиною цього саме їхню причетність до розв'язання дискусії щодо «азійського способу виробництва»²¹ (хоча, принаймні у випадку з Джоном Пеппером, вона, вочевидь, не була основною).

Варто сказати, що навіть у наукових дискусіях постійно впливала політичний аспект. Наприклад, учасник ленінградської наукової конференції 1931 р., присвяченої даному питанню, історик-китаїст та японіст Євген Іюлк прямо зазначав: *«Товариші, якщо ми в такий бурхливий час, як зараз, в епоху напруженої боротьби за соціалізм в нашій країні, в епоху найгостріших класових боїв у всьому світі і, зокрема,*

на колоніальному Сході, вважаємо за можливе займатися дискусією з питання про «азійський спосіб виробництва», то це, очевидно, тому, що нас насамперед цікавить політичний зміст цієї дискусії, що нас перш за все цікавить питання про те, до яких політичних висновків ми приходимо, відштовхуючись від теорії «азійського способу виробництва». <...> Думаю, що більшість присутніх замислюється насамперед питанням, яка політико-практична цінність дискусії, як в результаті наших суперечок можна буде найкраще допомогти зараз тому історичному процесу, який в цей час відбувається на Сході»²².

Дискусія була стимульована (окрім поточно-політичних причин), ще й наступними обставинами. По-перше, за словами В.Д. Неронової, ще у 20-х рр. більшість російських фахових істориків – дослідників проблем Стародавнього Світу дотримувалась теорії циклізму німецького історика Едуарда Мейера; однак перетворення марксизму на офіційну державну ідеологію поступово змушувало їх звертати дедалі пильнішу увагу на вивчення та використання у своїх працях теоретичної спадщини класиків марксизму²³. По-друге, в радянській марксистській історіографії та філософії історії в 20-х – 30-х рр. не було єдиної консолідованої думки про історичний розвиток суспільств на Стародавньому Сході, натомість існували два уявлення: 1) там сформувався цілком відмінний від європейського азійський шлях розвитку, 2) там мав місце феодалізм, хоча, можливо і в дещо інших формах, ніж в Європі (про рабовласництво у Стародавньому Сході мова тоді взагалі не йшла, навіть М. Бухарін в книзі «Теорія історичного матеріалізму. Популярний підручник марксистської соціології» писав саме про феодалізм). Оскільки процес становлення радянської науки вимагав уточнення перебігу всесвітньої історії в різних регіонах та привести його до спільного знаменника, то наслідком і стала історична полеміка.

ПЕРША ДИСКУСІЯ. Як вже зазначалося, у наукових колах дискусією щодо “азійського способу виробництва” започаткував угорський історик-китаєзнавець та революціонер-марксист Людвіг Мадяр, який у своїй книзі “Економіка сільського господарства в Китаї”, виданій в 1928 р. стверджував, що «азійський спосіб виробництва» в Китаї тривав аж до доби

імперіалізму, і навіть досі залишки «азійського способу виробництва» тяжіють над країною. Більше того, він вважав, що в певній своїй модифікації «азійський спосіб виробництва» існував не лише в інших країнах Сходу, але й у Росії (спільним же для всіх них є наявність східної деспотії як державної форми влади). До Мадьяра долучилися інші відомі китаєзнавці Михайло Кокін та Гайк Папаян зі своєю книгою «Цзин-Тянь. Аграрний лад давнього Китаю», де на давньокитайському прикладі намагалися розкрити генезу, зміст та особливості «азійського способу виробництва».

Натомість проти них виступив у виданій в 1929 р. книзі «До питання про сутність «Азійського» Способу виробництва, феодалізму, кріпацтва та торгового капіталу» історик-економіст Сергій Дубровський, який, з одного боку, заперечував, що К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін взагалі бодай щось говорили щодо даного способу виробництва, а з іншого, – намагаючись вдосконалити формаційну теорію, висунув аж 10 основних способів виробництва²⁴. Ось після цього, власне, й розгорілася полеміка.

У 1930-1931 рр. були проведені два обговорення «азійського способу виробництва». Одне з них, відоме як Закавказьке, відбулося в травні 1930 р. в Тбілісі, друге – в лютому 1931 р. в Ленінграді. На першій конференції обговорювалась доповідь захисника «азійського способу виробництва» Т. Д. Беріна – «Феодалізм або «азійський спосіб виробництва» (до питання про докапіталістичні структури на Сході)». Друга ж була організована товариством марксистів-сходознавців і Ленінградським східним інститутом ім. А. С. Енукідзе і обговорення точилося навколо доповіді китаїста Михайла Годеса, присвяченої різкій критиці робіт прихильників «азійського способу виробництва», насамперед, Мадьяра, Кокіна та Папаяна. Останні намагалися йому відповідати. Найвідомішим захисником «азійського способу виробництва» на цій конференції (хоча й досить поміркованим, який намагався лавірувати між сторонами) був засновник радянської школи істориків Стародавнього Сходу Василь Струве, який схилився до думки, що «азійський спосіб виробництва» був характерною для історії Єгипту формацією аж до римської доби²⁵.

Знайомство з матеріалами дискусії справляє враження, що чимало її учасників просто хапалися за те чи інше висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса, щоб довести або ж спростувати «азійську формацію» без докладного аналізу творчості класиків марксизму²⁶, та й, власне, без ретельного аналізу історичних обставин розвитку регіону. Однак головною проблемою першої дискусії було не це, а те, що вона так залишилася незавершеною: багато питань залишилися відкритими, а сама ж дискусія згодом була просто штучно припинена з гори. Причому формально остаточну крапку в ній (за іронією долі) поставив саме В. Струве, який в 1933 р. в доповіді «Проблема зародження, розвитку і розкладання рабовласницьких суспільств стародавнього Сходу» остаточного відійшов від попередніх позицій і на матеріалі давньоєгипетських і месо-потамських джерел показав наявність вже в далекій давнині великої кількості рабів і їх жорстокої експлуатації²⁷. Незабаром ці висновки були прийняті і на офіційному рівні і з цього часу вже ніякої альтернативи відомій концепції п'яти суспільно-економічних формацій не висувалося ні на рівні викладання, ні на рівні дослідження історії.

Теорії 20-х – початку 30-х рр., побудовані на вивченні «азійського способу виробництва», за словами Олега Кіма, мали на увазі регіональну інваріантність історичного розвитку, «виставляли» національну і культурну специфіку, підкреслювали тривалі багатоукладні перехідні епохи як необхідний етап історичного розвитку, а тому були ідеологічно і політично недоцільними. У ті роки такі погляди були міцно пов'язані з троцькізмом і репресовані. Завдання світової пролетарської революції, радянської індустріалізації і боротьби з імперіалізмом вимагали європоцентристської уніфікації всесвітньої історії в напрямку революційних формаційних переворотів²⁸.

Леонід Васильєв, вже після розпаду СРСР, у своєму відомому двухтомнику «Історія Сходу» пояснив штучне припинення першої дискусії наступним чином: «... те, що описував Маркс, дуже вже схоже на те, що відбувається в країні переможного соціалізму... У суспільстві сталінського соціалізму не було приватної власності і ринку, як не було їх на традиційному Сході, принаймні в схемі Маркса...

У радянському суспільстві не було класів, як не було їх в «азійських» суспільствах за Марксом. Місце приватного власника і панівного класу в суспільстві марксистсько-сталінського соціалізму зайняла всесильна держава з небаченим апаратом насильства, що було характерно саме для східних деспотій. Отже, аналогій, які кидаються в очі, було цілком достатньо, щоб ідеї Маркса про «азійський» спосіб виробництва були неначе викреслені з ідеологічних норм марксизму. Природньо, що перед істматом постало завдання компенсувати цю ліквідацію і пояснити феномен Сходу інакше, не за Марксом. З цим завданням істмат впорався із заздрісною легкістю...»²⁹.

Наостанок варто додати, що аж до кінця 50-х рр. радянські історики не лише не піднімали питання “азійського способу виробництва”, але й часто доходили до однолінійних (щоб не сказати примітивних) трактовок формаційного підходу на Сході. Наприклад, радянська дослідниця-сходознавець Ніна Пігулевська писала наступне: *«Для вирішення питання про розкладання рабовласницької формації та про виникнення феодалних відносин вирішальне значення має вказівка Й.В. Сталіна на те, що перехід від одних виробничих відносин до інших відбувається революційним шляхом. ... ця вказівка має виключне значення, так само як і характеристика, надана Й.В. Сталіним ролі рабів у ліквідації рабовласницької формації. «Революція рабів ліквідувала рабовласників та скасувала рабовласницьку форму експлуатації трудящих...». Цими словами Й.В. Сталін вказує на значення активних дій мас, на роль самих експлуатованих у скиненні старих виробничих відносин. “Революція рабів” – фактор виключної значимості в історії суспільств, які переживали перехід...»³⁰.*

Загалом, дослідження першої дискусії ускладнюється тим, що її учасники не залишили після себе історіографічних робіт, присвячених ходу і результатам наукових дискусій (власне, більшість учасників не мали для цього систематичного історичної та сходознавчої освіти, та й особиста доля в більшості з них склалася трагічно). Одним з небагатьох доступних матеріалів по ній є стенограма лєнінградської конференції 1931 р., вперше видана тоді ж і перевидана аж в 2009 р.³¹. В

історичній науці 40-50-х років питання про «азійський спосіб виробництва» було повністю закрите: коли наприкінці 50-х років публікується огляд В.І. Авдієва «Радянська наука про Стародавній Схід», то дискусія про проблему «азійського способу виробництва» там практично не згадується. Першим великим історіографічним дослідженням дискусії про «азійський спосіб виробництва» 20-х – 30-х років була монографія В.М. Никифорова «Радянські історики про проблеми Китаю», а найбільш повним історіографічним дослідженням обох дискусій – його ж книга «Схід і всесвітня історія»³²; за іронією долі сам Никифоров був затятим прихильником офіційної “п’ятичленки”.

Друга дискусія. Хрущовська відлига в СРСР дозволила підняти цілу низку раніше табуєваних питань, в т.ч. поновилася дискусія щодо «азійського способу виробництва». Водночас, варто зауважити, що важливим поштовхом для її відродження стали не лише внутрішньополітична лібералізація, але й наукові віяння з-за кордону, зокрема праця колишнього німецького комуніста (який на той час вже був знаним американським суспільствознавцем та істориком) Карла Вітфогеля «Східний деспотизм. Порівняльне дослідження тотальної влади»³³, що вийшла в 1957 р. й стала справжнім поштовхом для нової хвилі полеміки щодо «азійського способу виробництва». У своїй монографії автор сформулював т. зв. гідравлічну (або іригаційну) теорію походження держави на Сході внаслідок необхідності організовувати великі маси людей для будівництва іригаційних споруд (каналів, дамб, водопідйомників тощо). Пов'язана з цим способом господарювання необхідність організованих колективних робіт призводить до розвитку бюрократії і, як наслідок, до посилення авторитаризму; так виникає східна деспотія, або «гідравлічна держава» як особливий вид суспільно-політичного устрою, що відрізняється антигуманізмом та нездатністю до прогресивного розвитку. Нарешті Вітфогель дійшов висновку про фактичну однотипність «азійського способу виробництва» і радянського суспільно-економічного ладу, а отже, проголосив, що «східний деспотизму» існує в двох варіантах - аграрному та індустріальному. В самій дискусії власне концепцію Вітфогеля предметно майже не згадували³⁴, однак (за влучним виразом О. Тарасова) дискусію «отруювала» неявно, але відверто присутня в ній його тінь³⁵.

За словами того ж О.Тарасова, друга дискусія була розпочата не радянськими, а французькими та італійськими марксистами і поширилася на 15 країн, а згорнута згодом була лише в СРСР і низці інших країн соцтабору, причому знову в справу втрутилася актуальна політика: теоретик Французької компартії Роже Гароді в своїй книзі *«Китайська проблема»* прямо послався на «азійський спосіб виробництва» як на обґрунтування виникнення та існування в Китаї особливої, відмінної від радянської, «моделі соціалізму». Надалі Гароді намагався розвивати цю лінію, говорячи вже не лише про Китай, а й підбиваючи теоретичну базу під югославську і чехословацьку - а в перспективі і французьку - «моделі соціалізму», тому «Празька весна» 1968 р. і радянсько-китайський військовий конфлікт 1969 р. додали дискусії гостро-політичного характеру і невдовзі вдруге поховали її³⁶ на початку 70-х років.

На адресу противників “п’ятичленки” тоді почали звучати прямі погрози політичного змісту. Так, наприклад, зав. відділом загальних проблем Інституту сходознавства АН СРСР Георгій Кім в рецензії на книгу *«Схід і всесвітня історія»* писав: *«Заперечуючи існування рабовласницького ладу, вони (наші ідеологічні противники – А.М.) сподіваються повалити струнку будову матеріалістичного тлумачення історії»*³⁷.

В ході другої дискусії серед істориків намітилося кілька напрямків, серед яких можна виділити три основних: 1) сходознавці, які визначали давньосхідні держави як рабовласницькі; 2) дослідники, які кваліфікували їх як феодальні; 3) науковці, які характеризували східні суспільства як суспільства «азійського способу виробництва».

Одним з перших вже в 1956 р. в дискусію вступив радянський історик і сходознавець Олександр Тюменев, який дійшов висновку, що рабовласницький лад на Стародавньому Сході являв собою зовсім інший тип рабовласництва, ніж в Греції і Римі, що пояснюється впливом різного географічного середовища³⁸. У 1966 р. Леонід Васильєв та І. А. Стучевський висловили погляд на «азійський спосіб виробництва» як на співіснування рабовласницького і феодального способів експлуатації³⁹; деякий час вони також пропонували вважати азійське, античне і феодальне суспільства трьома незалежни-

ми шляхами до капіталізму⁴⁰. З подібних же позицій виступав етнограф, історик та філософ Юрій Семенов⁴¹. Історик-китаїст Василь Ілющечкін⁴² намагався довести, що в докапіталістичну епоху існувала єдина (станово-класова) формація.

Натомість відомий академік Микола Конрад у дискусії виступав як затятий захисник офіційної п'ятичленної схеми, намагаючись у своїх теоретичних роботах (які в подальшому склали книгу «Захід і Схід»⁴³) довести, що Європа, Близький Схід, Індія та Китай розвивалися зовсім однаково і проходили одні і ті ж стадії, починаючи від рабовласницької. На аналогічних позиціях стояв і такий корифей радянського сходознавства як Ігор Дьяконов (який відстоював “п'ятичленку” аж до 90-х рр. ХХ ст.⁴⁴) та ін., продовжуючи таким чином “школу Струве”.

В цілому друга дискусія (як і колись перша) залишилися незавершеними: прихильники «азійського способу виробництва» не змогли представити вагомих доказів існування якогось іншого рівня розвитку продуктивних сил, відмінного від рабовласницького і феодального і наявності якогось особливого «азійського» способу присвоєння додаткового продукту, а їх противники не змогли спростувати факт існування в країнах «азійського способу виробництва»⁴⁵.

«АЗІЙСЬКИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА» В СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ. У пострадянську добу більшість учасників другої дискусії, які відстоювали “азійський спосіб виробництва”, відмовились від марксистської формаційної теорії (практично всі, за виключенням Ю. Семенова), однак при цьому полеміка дозволила їм розробити власні синтетичні підходи (як вже відзначалося вище, М. Крадін називає їх багатолінійними теоріями як окремим способом інтерпретацій історичного процесу, що займає проміжне положення між лінійними та цивілізаційними уявленнями⁴⁶). З-поміж них доцільно виділити наступні точки зору:

1. *Ніякого окремого «азійського способу виробництва» не існує, так само як і немає окремих рабовласницької і феодальної формацій, натомість існує формація, притаманна для всіх докапіталістичних суспільств, в тому числі й для Сходу⁴⁷ (автор концепції “великої феодальної формації” – Юрій Кобіщанов, автор концепції “станово-класової формації” – Василь Ілющечкін⁴⁸).*

2. Модель феодалізму, вироблена в період Відродження для позначення європейського середньовіччя, більшою мірою відповідає реаліям Сходу, ніж Європи (оскільки європейське феодальне суспільство містило в собі деякі несистемні елементи, які і призвели до його занепаду, тоді як на Сході затвердився варіант феодалізму, несприятливий для його подолання). Суспільний лад середньовічної Азії і Північної Африки можна назвати «східним феодалізмом». Це лад, який відповідає феодальній епосі в Західній Європі (зокрема, містить такі риси, як поєднання приватновласницьких і державних прав на землю і населення, значна натуральність господарства, замкнутість/кастовість соціальної структури), але в якому відсутні три важливих суспільних інститути (римська правова система, християнська догма про свободу волі й індивідуальну відповідальність особистості перед Богом і самоврядування міст)⁴⁹.

3. Концепція «влади-власності»⁵⁰. Особливістю Сходу є феномен «влади-власності»: вища влада народжує верховну власність носія цієї влади з його апаратом адміністрації. Феномен влади-власності можна вважати іманентною (внутрішньо притаманною) специфічною сутністю, квінтесенцією всіх неєвропейських (незахідних за походженням) суспільств в історії. Незважаючи на те, що з часом в державах Сходу з'являлася і деколи грала досить важливу роль приватна власність, вона завжди була обмежена у своїх можливостях, суворо контрольована державою і безсила перед свавіллям державної адміністрації. Попри те, що цивілізаційні відмінності між східними країнами були дуже і дуже відчутними, але всі країни традиційного Сходу близькі між собою за структурою і незмінною схильністю до консервативної стабільності. Ситуація в цьому сенсі почала дещо змінюватись лише з початком епохи колоніалізму. Європейський же шлях розвитку з античності є унікальним. Якщо аж до гомерівських часів Європа в структурно-типологічному плані була близька традиційного Сходу, то приблизно з VII ст. до н.е. в ній почала складатися відповідна інша цивілізація, народження якої було чимось на зразок соціальної мутації.

4. *Політарна концепція* Юрія Семенова, яка виводить т.зв. “політаризм” (від грецьк. “політея” – держава) – особливий спосіб виробництва, якісно відмінний від рабовласницького, феодального і капіталістичного, який існував не лише в Азії, але і в стародавній Європі, Африці й доколумбовій Америці. Для політаризму притаманні “загальнокласова приватна власність”, яка виступає у формі державної, і збіг пануючого класу з ядром державного апарату⁵¹. При цьому Семенов також пропонує, за його словами, «глобально-стадіальну інтерпретація унітарно-стадіального підходу до історії» (у якій він намагається спертися не тільки чи навіть не стільки на К.Маркса, скільки на Г. Гегеля)⁵². На думку Л. Алаєва, у цій інтерпретації Семенову вдалося успішно подолати характерне для марксизму мовчання з приводу співвідношення загальних законів розвитку людства та історичних особливостей окремих народів: він висунув ідею, що кожна наступна формація виникає не там, де процвітала попередня, а на її периферії (отож, діє своєрідна правило «історичної естафети»)⁵³. При цьому, однак, автор (як справедливо закидали йому критики, зокрема, той же О.Тарасов⁵⁴), штучно вигадав низку нових термінів, а також навиділяв у “політаризмі” проміжних форм: давньополітарний спосіб виробництва (кінець IV тис. до н. е. – кінець II тис. н. е.), державополітарний (виник у другій половині XV-XVI ст.) і, нарешті, неополітарний (сформувався після 1917 р.)⁵⁵.

5. Нарешті, сам О.Тарасов пропонує концепцію “паралельних” формацій: він стверджує, що впродовж усієї післяпервісної історії людства кожен з безперечних для марксистів способів виробництва був представлений двома паралельними суспільними ладами, з яких один спирався на приватну власність на засоби виробництва, а інший - на державну (і, відповідно, один локалізований в західному суспільстві, інший у незахідному), причому останній (те, що Маркс називав “азійським способом виробництва”), він умовно називає “етатизмом”. Таким чином, рабовласницький лад мав свою відповідність в етатизмі-I, феодалізм - в етатизмі-II, а капіталізм - в етатизмі-III⁵⁶.

Наостанок варто підкреслити, що полеміка навколо «азійського способу виробництва», яка з формальної точки зору може розглядатись як пошук сходознавцями своєї ніши в межах єдино припустимої в СРСР формаційної парадигми, або взагалі як досить схоластична дискусія (на кшталт суперечки між «номіналістами» та «реалістами» в добу Середньовіччя), насправді мала неабияке гносеологічне та історико-методологічне значення: саме ця полеміка стала одним із перших мостів між формаційним та цивілізаційним підходами до вивчення всесвітньо-історичного процесу, давши можливість історикам впритул підійти до їхнього синтезу. Сьогодні є всі підстави вважати (враховуючи, до прикладу, евристичний потенціал «світ-системного аналізу» І. Валлерстайна та його послідовників), що найбільш плідні пошуки у сфері теорії та філософії історичного процесу чекатимуть на майбутніх науковців саме у межах такого синтезу.

Примітки:

¹ Про європоцентризм див. докл.: Сич О.І. Феномен європоцентризму: про причини та умови виникнення // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці, 2008. – Випуск 6. – С. 7-13; Ким О. В. Проблема європоцентризму та переходные эпохи в моделях глобальной истории // История: электронный научно-образовательный журнал. – 2012. – № 3. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://histrf.ru/uploads/media/artworks_object/0001/02/8b7b6a1290d6da127a79ab5033bbfd1824f5eace.pdf

² Блаут Дж. М. Марксизм и евроцентристский диффузионизм / Пер. с англ. Ю. Дергунов // Спільне: журнал соціальної критики. - [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://commons.com.ua/marksizm-i-evrotsentristskij-diffuzionizm/>

³ Блаут Дж. М. Указ. соч. ...

⁴ Молдавський історик Леонід Мосіонжнік дещо спрощено стверджує, що «поняття формації повністю відповідало б поняттю цивілізації в філософії ХХ ст., якби не одне «але»: для марксизму формації – це етапи розвитку всього людства в цілому. Таким чином, якщо кордони між цивілізаціями проходять у

просторі (і меншою мірою в часі), то між формаціями – лише в часі» (Мосіонжнік Л.А. Классический и современный марксизм. – Кишинев, 2011. – С. 72).

⁵ Ким О. В. Проблема европоцентризма и переходные эпохи в моделях глобальной истории...

⁶ Розов Н.С. Философия и теория истории. - Книга первая. Прологомены. – М., 2002. - Глава 3. Социальная онтология, макроисторические парадигмы и модели динамики. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.nsu.ru/filf/rozov/publ/fti/fti3.htm>

⁷ Див., напр.: Мінаєв А.В. Генеза та розвиток соціалістичних ідей в ХІХ – початку ХХІ ст.. (короткий історичний огляд) // Історична панорама: Зб. наук. ст. ЧНУ. Спеціальність «Історія». - Чернівці, 2007. – Вип.. 4. – С. 129.

⁸ На думку молдавського дослідника Леоніда Мосіонжніка, «п'ятичленна» формаційна схема спиралась не стільки на Маркса, скільки на засновника позитивізму О.Конта (Мосіонжнік Л.А. Указ. соч. – С. 72); натомість відомий радянський та російський дослідник В. Ілюшечкін показав, що значною мірою формаційний підхід самого раннього Маркса відображав ідеї А. Сен-Симона та Г. Гегеля (Ілюшечкін В.П. Теория стадийного развития общества (история и проблемы). – М., 1996).

⁹ Див. докл., напр.: Алаєв Л.Б. Марксизм // Теория и методология истории / Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. – Волгоград, 2014. – С. 68-72; Васильєв Л.С. История Востока: В 2 т. – Т.1. – М., 1994. – С. 30-32; Гарушянц Ю.М. Об азиатском способе производства // Вопросы истории. - 1966. - № 2. - С. 87-90; Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов // История и Математика: Модели и теории / Отв. ред. Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев, С. Ю. Малков. – М., 2008. – С. 166-200 та ін.

¹⁰ На думку відомого дослідника Миколи Крадіна, в своїх зрілих творах Маркс швидше дотримувався поділу на «первинну» (первісну) і «вторинну» (антагоністичні-класову) формації, які повинні змінитися третьою формацією – комунізмом. «Вторинна» формація поділялася ним на стадію «особистої» залежності (азіатський, античний і феодальний способи виробництва) і стадію «речової» залежності – капіталізм (Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов...).

¹¹ На думку американського історика Перрі Андерсона, ця традиція була закладена ще Аристотелем, який першим пов'язав східні деспотії з раболіпством тамтешніх народів; надалі Монтеस्क'є наголосив на рівності усіх підданих перед правителями на Сході, а в доконаному вигляді ідею імманентності деспотизму та стагнації народам Сходу виразив Гегель, чий вплив на Маркса важко переоцінити («Азиатский способ производства» // Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / Пер. с англ. И. Куриллы. - М., 210. – С. 424-432).

¹² Алаев Л.Б. Марксизм. – С. 69.

¹³ Крадин Н.Н. Политическая антропология. - М., 2004. - С.45.

¹⁴ Микола Крадін, наприклад, вважає, що вони вийшли за межі формаційного підходу та відносить їх до багатолінійних теорій як окремого способу інтерпретацій історичного процесу, що займає проміжне положення між лінійними та цивілізаційними (дискретними) уявленнями (Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов...).

¹⁵ Семенов Ю. И. Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Философско-исторические очерки. – М., 2014.

¹⁶ Ким О. В. Проблема азиатского способа производства в советской историографии (20-е – начало 90-х гг.): канд. истор. наук: 07.00.09; Кемеровский ГУ. – Кемерово, 2001.

¹⁷ Гарушянц Ю.М. Указ. соч. - С. 91.

¹⁸ Гарушянц Ю.М. Указ. соч. - С. 92.

¹⁹ Тарасов А. Опять тупик (Рецензия на: Семенов Ю.И. Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России. — М., 2008. — 401 с.) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_2756.html

²⁰ Ким О. В. Проблема азиатского способа производства в советской историографии. – С. 51-71.

²¹ Тарасов А. Опять тупик...

²² Дискуссия об азиатском способе производства: По докладу М.С. Годеса. – М., 2009. - С. 58.

²³ Неронова В.Д. Проблема формационной принадлежности Древнего Мира в советской историографии // Межвузовский сборник научных статей «Античность Европы». – Пермь, 1992. – С. 111.

²⁴ Нуреев Р. М. Азиатский способ производства и социализм // Вопросы экономики. - 1990. - №3. - С. 47-48.

- ²⁵ Дискуссия об азиатском способе производства. – С. 86-99
- ²⁶ Гарушянц Ю.М. Указ соч. - С.92 .
- ²⁷ Илюшечкин В.П. Теория стадийного развития общества. – С. 128-129.
- ²⁸ Ким О. В. Проблема европоцентризма и переходные эпохи в моделях глобальной истории...
- ²⁹ Васильев Л. С. История Востока: в 2 т. – Т. 1. – С. 33-34
- ³⁰ Пигулевская Н.В. К вопросу о разложении рабовладельческой формации на Ближнем Востоке // Вопросы истории. - 1950. - № 4. - С. 44.
- ³¹ Дискуссия об азиатском способе производства...
- ³² Ким О. В. Проблема азиатского способа производства в советской историографии. – С. 6.
- ³³ Wittfogel K.A. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. – New Haven, 1957.
- ³⁴ Хоча й наголошували на тому, що закордоном є такий «антирадянський викривлювач ідей Маркса». Сама ж книга Вітфогеля в СРСР не видавалася, а тому радянські суспільствознавці, як зазначив російський дослідник Ю. Латов, «більше 30 років могли черпати інформацію про «Східний деспотизм» переважно з різних критичних рецензій та оглядів. Оскільки ж Вітфогель мав одіозну репутацію антикомуніста і антирадянщика, то його ідеї викладалися, як правило, гіперкритично. Книга про «східний деспотизм» при такому упередженому підході набувала малопривабливого вигляду збірки помилок, перекручувань і т.ін., а сам він ставав «вченим апологетом капіталу і колоніалізму» (Латов Ю.В. «Восточный деспотизм» К.А. Витфогеля (к 50-летию «странной» книги) // Историко-экономические исследования. – 2007. – Т. 8. – № 2. – С. 8-9, 13).
- ³⁵ Тарасов А. Опять тупик...
- ³⁶ Тарасов А. Опять тупик...
- ³⁷ Ким Г.Ф. Рец.: В.Н. Никифоров. Восток и всемирная истории. М., 1975 // Вопросы истории. – 1976. – № 6. – С. 153.
- ³⁸ Тюменев А. И. Государственное хозяйство древнего Шумера. – М.-Л., 1956. – С.78-84.
- ³⁹ Васильев Л.С., Стучевский И.А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ (к проблеме азиатского способа производства) // Вопросы истории. – 1966. – № 6. – С. 77-90 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://etargentuma.myl.ru/load/stati/istoricheskie/stati_diskussii_i_obsuzhdenija_tri_modeli_vozniknovenija_i_ehvoljucii_dokapitalisticheskikh_obshestv/35-1-0-113

⁴⁰ Алаев Л.Б. Марксизм. – С. 83.

⁴¹ Семенов Ю. И. К вопросу о первой форме классового общества (в порядке дискуссии) // Красноярский государственный педагогический институт. Ученые записки. – 1957. – Т.9 – Вып. 1. – С. 237-260.

⁴² Илюшечкин В. П. Система внеэкономического принуждения и проблема второй основной стадии общественной эволюции. – М., 1970.

⁴³ Конрад Н. И. Запад и Восток. Статьи. – М.: Наука, 1966. – С. 7-23.

⁴⁴ Лише у своїй монографії «Шляхи історії» він визнав: «Зараз, наприкінці ХХ ст., немає сумнівів у тому, що марксистська теорія історичного процесу, яка відображала реалії ХІХ ст., безнадійно застаріла - і не лише через теоретичної слабкості комуністичної посилки, але і внаслідок інших як теоретичних, так і чисто прагматичних неточностей і помилок. Радянським історикам давнини вже з часів другої дискусії про азійський спосіб виробництва 60-х років стало зрозумілим, що експлуатація рабської праці у виробництві не була рушійним фактором давньої суспільної формації і взагалі не пов'язана з певною фазою, - вона зустрічається у всіх фазах без винятку» (Дьяконов И.Г. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. – Изд. 2-е, испр. – М., 2007. – С.7).

⁴⁵ Тарасов А. Опять тупик...

⁴⁶ Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов....

⁴⁷ Алаев Л.Б. Марксизм. – С. 83.

⁴⁸ Див. докл.: Илюшечкин В.П. Теория стадийного развития общества (история и проблемы). – М., 1996; Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая (опыт системно-структурного анализа). — М., 1986, та ін.

⁴⁹ Автор цього підходу - Леонід Алаев (див., напр.: Формационное развитие Востока на рубеже нового времени // История Востока: в 6 т. — Т.III. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв. – М., 1999. – С. 9-27).

⁵⁰ Автор - Леонід Васильєв (див., напр.: Васильєв Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) // Альтернативные пути к цивилизации. – М., 2000. –С. 96-114).

⁵¹ Семенов Ю.И. Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Философско-исторические очерки. – М, 2014. – С. 52.

⁵² Семенов Ю.И. Производство и общество // Социальная философия. Курс лекций. Учебник. - Под ред. И.А.Гобозова. - М., 2003. - С. 147-160.

⁵³ Алаев Л.Б. Марксизм. – С. 84.

⁵⁴ Тарасов А. Опять тупик...

⁵⁵ Семенов Ю. И. Основные и неосновные способы производства // Альманах «Восток». – 2004. – Вып. № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_343.htm

⁵⁶ Тарасов А. Суперэтатизм и социализм: К постановке проблемы // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_102.html